

I. Держава, влада і опозиція

I. Państwo, władza i opozycja

Валерій Бортніков

Волинський національний університет імені Лесі Українки

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ В КОНТЕКСТІ ІДЕЙНОЇ СПАДЩИНИ В. ЛИПІНСЬКОГО

Висвітлюється роль української правлячої еліти в процесах державотворення та демократичної трансформації. Акцентовано на специфічних умовах її формування в Україні, характерних рисах та особливостях. Досліджується динаміка сучасного політичного режиму в контексті антиномії — демократизм/авторитаризм. Значна увага приділяється розкриттю тінювого аспекту політики, неопатримоніальних відносин, ролі політико-економічних груп у визначенні вектору суспільних змін.

Ключові слова: еліта, державотворення, демократична трансформація, політичний режим, неопатримоніальні відносини.

Bortnikow Walery. Tworzenie się ukraińskiej elity rządowo-administracyjnej w kontekście spuścizny ideowej W. Lipińskiego.

Artykuł poświęcono roli ukraińskich elit rządzących w procesach становienia się państwa i transformacji demokratycznych. Zakcentowano uwagę na specyficznych warunkach jej tworzenia się na Ukrainie, jej charakternych rysach i osobliwościach. Zbadano dynamikę współczesnego reżimu politycznego w kontekście antynomii — demokracja/autorytaryzm. Znaczną uwagę poświęcono pokazaniu cieniowego charakteru polityki, stosunkom neopatrimonialnym, roli grup polityczno-ekonomicznych w określeniu kierunku zmian społecznych.

Słowa kluczowe: elity, tworzenie się państwa, transformacje demokratyczne, reżim polityczny, stosunki neopatrimonialne.

Бортніков Валерій. Становление украинской административно-управленческой элиты в контексте идейного наследия В. Липинского.

Рассматривается роль украинской правящей элиты в процессах становления государства и демократических трансформаций. Акцентируется внимание на специфических условиях ее формирования в Украине, отличительных чертах и особенностях. Исследуется динамика современного политического режима в контексте антиномии — демократизм/авторитаризм. Значительное внимание уделяется раскрытию теневого аспекта политики, неопатримониальных отношений, роли политико-экономических групп в определении вектора общественных изменений.

Ключевые слова: элита, становление государства, демократические трансформации, политический режим, неопатримониальные отношения.

Bortnikow Valeriy. Formation of Ukrainian administrative elite in the context of the ideological heritage of V. Lypynski.

The article is devoted to the role of the Ukrainian ruling elite in the process of nation-building and democratic transformation. The specific conditions of its formation in Ukraine, the characteristic features and peculiarities are pointed out. The dynamics of contemporary political regime in the context of the antinomies — democracy/authoritarianism is investigated. Considerable attention is paid to the disclosure of shadow aspect of policy relations, the role of political and economic groups in determining the vector of social change.

Key words: elite, state, democratic transformation, the political regime, neopatrimonial relationship.

На початку ХХІ століття перед українським суспільством постала нагальна потреба виходу зі стану перманентних криз, насамперед політичних, і набуття сталого демократичного поступу. Вимоги адекватного реагування на внутрішні запити суспільства наочно підтвердили події Помаранчевої революції, коли консервування внутрішніх протиріч на тлі повільного зростання антидемократичних тенденцій призвело до відкритого протистояння влади та опозиції. Тому зараз, як ніколи, потрібні виважені кроки, які спиралися б на конструктивний діалог всередині правлячої еліти, між державними та громадськими інститутами, між владою та народом, на відміну від домінування та протистояння, які мають тенденцію до відтворення.

Інший чинник, який перешкоджає розбудові демократії, пов'язаний з відсутністю в суспільстві згоди щодо головної мети або вектору суспільних перетворень. Його дія в останні роки набуває особливої гостроти у зв'язку з тим, що спостерігається явна ескалація ворожнечі в середині української владної еліти.

Метою статті є визначення ролі української адміністративно-правлячої еліти у процесах демократичної трансформації.

Проблема становлення української політичної еліти, її впливу на процеси державотворення та демократії знаходиться у полі зору вітчизняних науковців, серед яких треба відзначити роботи В. Журавського, Б. Кухти, О. Кучеренка, А. Луценка, С. Максименка, М. Михальченка, С. Приходька, М. Теплоухова, М. Шульги, А. Якубовського.

Заслугове на увагу одна з останніх робіт Миколи Шульги, де пропонуються оригінальні версії класифікації української еліти і основних етапів становлення правлячої еліти в Україні. На думку вченого, помітну роль в історії України грали, насамперед, радянська партійно-адміністративна і господарська еліта, дисиденти, кримінальна еліта, нова адміністративна еліта, бізнес еліта, політична еліта. Періодизація етапів становлення правлячої еліти в Україні, яку пропонує вчений, обумовлена змінами соціально-класової структури українського суспільства, формуванням нових верств бюрократії незалежної держави, перерозподілом капіталів, створенням кланово-олігархічних груп, тінізацією економіки тощо. Перший етап — 1989–1994 рр. У цей час формується нова еліта, яка співіснує зі старою. Другий етап — 1994–1999 рр. На цій фазі відбувається накопичення обсягів капіталів у всіх трьох групах еліти: старій правлячій, новій правлячій і новій кримінальній. Третій етап — 2000–2004 рр. Три групи еліт зливаються в одну нову (прокучківську). Четвертий етап, за визначенням М. Шульги, починається з 2004 р. Його ознаки: розкол владної еліти, послаблення владної вертикалі, посилення ролі регіональних еліт та непотизму [1, с. 25, 34–35]. З приходом до влади у 2010 р. адміністрації В. Януковича почався п'ятий етап формування адміністративно-владної еліти в Україні, ознакою якого стало посилення владної вертикалі, зокрема інституту президентства, як необхідної умови подолання кризи влади в Україні.

Проголошення України незалежною державою відкрило широкі можливості для її всебічної реорганізації та якісного оновлення. У перехідний період передбачалося здійснити структурні зміни у всіх сферах суспільного життя, сформувати інститути власної державності і перейти від формальної незалежності до реального суверенітету. Сутність переходу полягала у відмові від командно-адміністративної системи із залишками тоталітарного режиму до сучасної соціально орієнтованої ринкової економіки, демократичних і гуманних суспільних відносин. Чимало проблем потрібно було вирішити в плані духовного відродження нації, подолання стереотипів старого мислення.

Багато чого не можна було зробити відразу, шляхом адміністрування. Нові суспільні відносини мали вирости з нових форм господарювання, умов існування громадянського суспільства, демократичної свідомості вільних, у повному сенсі цього слова, громадян. Але на перешкоді ставало «революційне нетерпіння мас». Над раціональними діями часто переважало відчуття непогрішимості та безпомилковості у власних діях, нерозуміння глибинних процесів розвитку соціуму, а тому спостерігалось занадто велике захоплення адмініструванням, намагання якомога швидше зруйнувати старе, не побудувавши нового тощо.

Керівництво країни, яке не мало досвіду демократичної трансформації, діяло з позицій спрощених уявлень про сутність західної моделі демократії, не враховуючи її специфіки та історичних обмежень. Запровадження приватної власності здавалося єдиним правильним засобом створення сучасної ринкової економіки, а впровадження інститутів вільних виборів, багатопартійності й демократичних свобод (слова, друку, громадських об'єднань тощо) — демократичного політичного ладу. Українські демократичні провідники, які висунулися в період перебудови, переважно не були готові до рішення надскладних завдань демократичної трансформації суспільства. Більше того, за своїми професійними і діловими якостями вони часто поступалися представникам старого адміністративного апарату і логічно з часом були відсунуті на периферію політичного процесу.

Доленосним для України стало прийняття у 1996 р. Конституції, яка знаменувала перехід українського суспільства в нову якість, юридичне закріплення її прагнень щодо розбудови демократичної, соціальної та правової держави. Основний Закон відкривав нові можливості для формування демократичного політичного режиму. Однак недосконалість правової бази, економічні негаразди і, напевно, головне, суб'єктивний чинник стали на заваді планомірному та незворотному поступу до демократії. Постійні конфлікти у трикутнику влади «президент-парламент-уряд» стали «візитною карткою» української політичної еліти. Все це призводило до того, що процеси демократичних змін у різних сферах життя суспільства протікали нерівномірно, а то й взагалі були загальмовані, що з особливою гостротою проявилось наприкінці ХХ–на початку ХХІ століття.

Аналізуючи невдачі на шляху модернізації перших півтора десятка років незалежності України, її відставання від деяких інших посткомуністичних країн, вчені вказували на певні об'єктивні та суб'єктивні чинники, які були закладені і у стартових можливостях України. Одним із головних факторів, що загальмував перехід до демократії, є відсутність ефективної держави. «На відміну від розвинених країн Заходу, сучасна Україна й досі не сформувалася як повноцінна держава-нація зі своїми чітко окресленими національними інтересами, заснованими на національних цінностях, щодо яких склався би консенсус, як всередині політичної еліти, так і переважної частини її громадян», вважають українські вчені [2, с. 19].

Пітер Ордушук у свій час підкреслював, що суспільство, яке намагається радикально змінити фундаментальні соціально-економічні відносини, повинно насамперед забезпечити умови для досягнення спільної згоди, консенсусу з питання щодо напряму перетворень. Однак за умови поспішного впровадження у життя демократичних інститутів, властива для демократії тенденція до нестабільності «може призвести до послідовного блокування різними коаліціями (причому завжди коаліціями більшості, щоправда кожного разу різного за складом) всіх пропонуванних програм перетворень». Це, на його думку, може зробити неможливим формування необхідних для подальшого демократичного розвитку інституціональних форм [3, с. 55]. Саме така ситуація склалася в українському суспільстві протягом майже усіх років незалежності, коли внутрішні протиріччя в колі правлячої еліти унеможливили цілеспрямовані зусилля в напрямі демократичного реформування.

Сучасний демократичний дискурс в якості обов'язкової умови існування стабільної демократії розглядає наявність ефективної та потужної держави. Проте ейфорія форсованих реформ в Україні, як, власне, і в окремих інших перехідних постсоціалістичних державах, зумовила помилкове тлумачення демократичного розвитку як процесу роздержавлення. Це, зокрема, виявилось у самоусуненні держави від відповідальності за долю і якість ринкових перетворень. Така позиція державних інституцій призвела до соціального невдоволення державою, що виявляється у різних формах — від соціального протесту до вивозу капіталу за межі держави, а також у тотальній криміналізації суспільства [4, с. 125–126]. Як наслідок, маємо вкрай низькі показники рівня довіри до сучасної української держави. Парадоксально, але фактом є те, що українські громадяни вбачають найбільшу загрозу для свого життя не у міжнародному тероризмі або ж у будь-якій іншій країні, але саме у власних можновладцях. Причому, цей показник у 2009 р. порівняно з 2006 р. виріс більше ніж на десять пунктів (табл. 1).

Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 4 по 8 квітня 2009 року в усіх регіонах України. Опитано 1989 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.

Відсутність ефективної держави є наслідком проблеми створення повноцінної української нації. Як свого часу зауважував В'ячеслав Липинський, «без власної держави нема й не може бути нації української», проте нація наша «роз'єднана політично, ідейно і культурно» [7, с. 41, 43]. Провідний спеціаліст із питань національної безпеки О. Гончаренко, зауважує, що «прискорене будівництво національної держави потребувало консолідованої національної ментальності; швидка консолідація національної ментальності виявилася дуже важкою, якщо не неможливою без сильної унітарної держави» [5, с. 142].

Чи існує загроза Україні від...

Країни	Так		Ні		Важко відповісти	
	2006 р.	2009 р.	2006 р.	2009 р.	2006 р.	2009 р.
США	36,8	27,6	48,97	57,1	14,3	15,3
Росія	18,0	21,4	71,5	69,9	10,5	8,7
Інші країни	11,2	13,3	64,7	64,0	24,1	22,7
НАТО	36,9	30,9	44,4	53,1	18,7	16,0
Українська влада	40,0	50,6	43,8	38,8	16,1	10,7
Міжнародний тероризм	38,0	36,7	40,9	47,2	21,1	16,2
Протистояння між різними регіонами країни	32,8	35,6	48,9	48,4	18,2	15,9

Джерело: Центр Разумкова. Соціологічні дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=235

На протиріччя, яке не вдалося подолати будівникам української держави на початку ХХ століття, вказував ще В'ячеслав Липинський у відомій праці «Хам і Яфет», коли аналізував причини падіння уряду гетьмана Павла Скоропадського у 1918 році. Сутність його роздумів можна висловити народною мудрістю, яка стверджує, що не можна ставити воза попереду коня. «Нація — це перш за все єдність духовна, культурно-історична. Значить, для народження нації необхідне довге співжиття даного громадянства на даній території в одній власній державі. Нація — єдність духова — родиться завжди від держави — єдності територіально-політичної — а не навпаки. [...] Територіальна, краєва свідомість, а не свідомість племінно-культурно-віроісповідно-національна лягла в основу всіх держав цілого світу», наголошував вчений [6, с. 65–66].

Дискутуючи зі своїми опонентами навколо питань: чому не вдалася будова національної незалежної держави і хто несе за це відповідальність, вчений дійшов висновку, що саме відсутність «провідної верстви», яка була б державницькі та національно зорієнтована, призвела до цього.

В. Липинський прагнув до створення аристократії, «але здорової, міцної, до творчості здатної, а не штучного консервування аристократії здегенерованої і безсилої» [6, с. 104]. Провідник українського державотворення вбачав нагальну потребу в організації «сильної і авторитетної групи», навколо якої могла б об'єднатись (як колись у варязько-князівській чи шляхетсько-козацькій добі) й політично організуватись українська нація. «Без теоретичного і практичного розв'язання цього проблему ніякі, навіть найкращі орієнтації не допоможуть нам стати нацією ані державою» [6, с. 68]. Важливим джерелом формування нової української еліти В. Липинський називав хліборобський клас. Однак він не обмежував нову еліту окремо визначеним класом: «найкращі між хліборобами, найкращі між військовими, найкращі між робітниками, найкращі між інтелігентами, найкращі між промисловцями і т. д. — ось нова українська аристократія» [7, с. 104]. Тобто не мітингові оратори, а практичні працівники, виробники конкретного продукту, а не демагоги. Водночас, мислитель вважав, що знайти найкращих організаторів і залучити до державної праці не може «навіть найкраща виборна влада, бо вона, перш за все, мусить числитись не з талантом, а з партійним цензом людини» [7, с. 45].

Серед проблем, що стоять на заваді створення повноцінної еліти, В. Липинський називав деякі особливості національного характеру, історичні традиції та брак аристократичних чеснот. Він виокремлював «дві рівності авторитету»: рівність демократичну, «яка руйнує авторитет», і рівність аристократичну, «яка будує авторитет». Пояснюючи їх принципову відмінність, він зауважував, що в часи дегенерації Запоріжжя своїм виборним отаманам, за вибором, мазали болотом голову і в руку замість булави вкладали очеретину. В такий спосіб вони символізували «принцип демократичної рівності авторитету, мовляв, хоч Ти і на чолі, але Ти таке саме нічтожество і сміття, як і ми, і ми кожної хвилини можемо тебе скинути. Цей принцип пройшов

у плоть і кров нашої нації і став предметом похвальних гімнів для наших істориків, політиків і цілої нашої демократії» [8, с. 200]. У лицарства, яке побудувало всі великі держави, продовжував свою думку вчений, був звичай «при пасуванні на лицаря ставати на коліна перед старшим, і там само ставати завжди на коліна перед першим лицарем в державі, перед Монархом. І той Монарх міг дати наказ карати провинившогося лицаря, але не міг оддати наказу дати йому сто нагаєк, як це завжди робили сильні запорожські отамани зі свободолюбивими демократичними запорожцями». Підсумовуючи, вчений наголошував на тому, що коли ми хочемо сотворити українську державу, «ми мусимо творити все зростаючи, а не так, як наша демократія, все падаючі авторитети». Крім того, як завжди, «ми повинні пам'ятати, що ми хочемо сотворити Україну, а не захопити в свої руки... владу [8, с. 200, 201].

В'ячеслав Липинський, розмірковуючи над долею державності в Україні, вважав, що однією з головних причин того, що не вдалося побудувати українську незалежну державу є, насамперед, відсутність консолідації серед української еліти, її низькі моральні якості, отаманство, «брак любові до своєї громади, натомість любов тільки до себе, свого “я”» [6, с. 63]. Мислитель в ім'я України закликав до єдності, яка базується на «безкомпромісової внутрішньої моралі. Яки ж основи цієї моралі? Любов — що не значить коров'яче взаємолизнання, а тоді раптом рогом у бік. Покура — що не значить хитрість і низькопоклонство. Вірність — в серці, а не на язиці. І почуття спільності, а не злобне вишукування в оці ближнього пилінки... Коротко: шляхетність, благородство» [6, с. 74].

Отже, той, хто хоча б побіжно спостерігає за формуванням політичних відносин в Україні, погодитися з думкою, що проблема консолідації української громади на базі високих моральних якостей ще залишається актуальною.

Для всіх недемократичних режимів є притаманною загальна риса — це намагання «приватизувати» сферу публічної політики, вивести її з під контролю громадськості і перевести в площину неформальних зв'язків, де панують нераціонально-легітимні норми суспільних відносин, а відносини неопатримоніального типу. Патримоніальний (лат. *patrimonialis*) — спадковий, родовий. За спостереженнями вітчизняного дослідника Олександра Фісуна, в Україні, як і більшості пострадянських країн, склалася саме така система суспільних відносин [9, с. 27].

Сутність процесу політичного реформування в нашій країні у період кінця ХХ–початку ХХІ ст. можна схарактеризувати, слідом за американським вченим Томасом Карозерсом, як еволюційний — від «режиму домінуючої влади» (*dominant-power politics*) до режиму «безплідного плюралізму» (*feckless pluralism*)*. За Т. Карозерсом, поряд із політичною свободою, проведенням регулярних виборів у країнах із таким режимом відбувається чергування у влади дійсно різних політичних угруповань. Однак попри позитивні зміни демократія залишається крихкою та проблематичною через те, що демократичні інституції не призводять до позитивних змін у житті людей. Політична участь, хоча й достатньо широка під час виборів, «не простягається далеко за межі голосування. Політичні еліти всіх головних партій або угруповань сприймаються масовою свідомістю, як корумповані, неефективні та егоїстичні, глибоко байдужі до долі країни. Чергуючи у владі, вони лише спекулюють на її проблемах, не вирішуючи жодної з них» [10, с. 50–53].

Режим домінуючої влади в Україні почав формуватися у другій половині 90-х років і завершеного вигляду набув на початку 2000-х. Намагання закріпити його викликало відповідну реакцію опозиції та громадськості, що вилилась у відомі акції громадянської непокори 2003 року і Помаранчеву революцію 2004 року. Після президентських виборів 2004 року відбулися певні демократичні зміни, які призупинили процес сповзання України до авторитаризму. Однак нова влада, в силу низки об'єктивних та суб'єктивних причин, не

* Автор погоджується з головними тезами критики Антоніни Колодій теоретичної схеми американського дослідника, зокрема, неправомірністю віднесення їм України до, так званої, «сірої зони», поряд з явними світовими аутсайдерами процесів демократичного реформування [11, с. 19–20]. Однак семантика метафори «безплідний плюралізм» здається дуже влучною щодо українських реалій.

спромоглася забезпечити належний рівень інституційної стабільності суспільства та послідовності у демократичному реформуванні.

Можна казати, що зараз в Україні вибувається зворотній процес: перехід від «безплідного плюралізму» до «режиму домінуючої влади». Це добре, чи погано? Покаже час.

Узагалі викликає сумнів здатність нинішнього покоління владних політиків долучити Україну до клубу провідних країн Європи та світу. На підтвердження цієї тези можна навести фрагменти інтерв'ю кореспондента «Дзеркала тижня» Юлії Мостової із Збігневим Бжезінським наприкінці 2005 року (тобто через рік після перемоги Помаранчевої революції).

Кореспондент: — Чи є у вас почуття, що нинішня українська політична еліта себе зжила й вихолостила? Вона здебільшого не в змозі комутуватися з цивілізованим світом; генерувати та втілювати проривні ідеї. Але водночас нове покоління ще не піднялося, тому ця вироблена еліта закріплюється у владі виборами 2004 і 2006 років. Чи бачите ви проблему в тому, що в найближчі п'ять років ми житимемо з цією елітою, не розведеною новими силами?

З. Бжезінський зауважив, що «Ющенко й певною мірою Тимошенко ще не зробили достатньо для того, аби мобілізувати молоду еліту й наповнити її енергією владу. Ця еліта вже починає формуватися в Україні. Але лідери держави не витягли її, скажемо так, на експлуатаційний рівень. Тому головна революція попереду — це не кривава революція, а революція зміни поколінь» [12].

Історичний досвід свідчить, що зміна правлячих еліт є необхідною умовою переходу від однієї суспільно-політичної системи до іншої. Тим більше, коли йдеться про перехід від авторитарних порядків до демократичних. В Україні, після здобуття незалежності, в силу певних причин, такої зміни практично не відбулося. На думку автора, нова політична еліта, яка була б загартована тривалою політичною боротьбою, мала б досвід державного управління в умовах політичної свободи, була би здатна мислити категоріями державного, а не егоїстичного вузькопартійного, групового або приватного інтересу, ще не встигла сформуватися. Ця обставина суттєво гальмує поступ країни до народовладдя. Представники політичних сил, які дістаються влади, послідовно демонструють відсутність бажання і вміння працювати консолідовано на благо держави, цивілізовано вирішувати спірні питання та розв'язувати конфлікти. Якщо об'єднатися «проти» і перемогти політичного суперника ще вдається, то спільна діяльність в інтересах загального блага — ні. Це яскраво продемонстрували кризові періоди в житті українського суспільства наприкінці 80-х-початку 90-х років ХХ ст., події Помаранчевої революції, колізії з формуванням парламентської більшості після виборів 2006 року, а також політична криза після дострокових виборів 2007 року.

Відомий український політолог Володимир Полохало висловив думку, яка була неоднозначно сприйнята певними колами науковців та громадськості. Йдеться про те, що політично самостійною Україна стала цілком несамостійно, внаслідок невдалого пучку ортодоксальної частини колишньої радянської партійної номенклатури у серпні 1991 року, «а не в результаті внутрішніх політичних процесів — національно-визвольних змагань чи демократичних намагань української політичної контреліти, яка почала формуватися у 1988–1991 роках. [...] Отож, самостійність, соціальний та політичний карт-бланш отримала насамперед номенклатура, а не дискриміновані нею численні соціальні суб'єкти політичного життя», вважає вчений [13, с. 17].

У цьому контексті принциповим є зауваження Галини Зеленько про те, що тривала залежність України від Російської імперії і тоталітарного СРСР, відсутність повноцінної державності «фатально загальмували процеси консолідації суспільства та національної еліти, яка була здебільшого елітою культурно-науковою, а не політичною» [14, с. 200].

Як справедливо зауважують українські вчені, «на пострадянському просторі відбувалося зрощування фінансового капіталу з держапаратом, або, інакше кажучи, простежувалася тенденція до приватизації державного апарату фінансовими колами, внаслідок чого помітним став дрейф до формування не демократичного, а олігархічного ринку» [15, с. 160]. По суті

існуючий режим діяв всупереч реальним суспільним потребам і поступово перетворювався в акціонерну компанію для експлуатації національного багатства.

Отже, політичний режим, що склався в Україні має перехідний характер, який можна охарактеризувати, як частково демократичний. За роки незалежності Україна здійснила певні ліберальні й демократичні реформи, однак досі не вийшла зі стану перехідної невизначеності. Режиму притаманні не лише елементи авторитарної практики, неопатримоніальних відносин, а й панування корпоративних інтересів на шкоду загальнонаціональним. Протиріччя та суперечки в колі правлячих еліт значно ускладнюють процеси переходу до демократії, і ставлять під сумнів їх успішне завершення у найближчій перспективі. Зараз перед країною постала нагальна проблема консолідації суспільства, недопущення його дезінтеграції по лінії тих розмежувань, що склалися історично і штучно поглиблюються окремими політичними силами. Попри всі труднощі та перешкоди українське суспільство має підстави для просування до режиму консолідованої демократії.

1. Шульга Н. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости / Н. Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 24–37.
2. Горбулін В. П. Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від «суспільства ризику» до громадянського суспільства / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2. – С. 13–26.
3. Ордешиук П. Американская политическая система: поиск эффективной демократии / П. Ордешиук // Свободная мысль. – 1991. – № 14. – С. 44–55.
4. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / Горбатенко В. П. – К. : Академія, 1999. – 240 с.
5. Гончаренко О. М. Национальные интересы Украины и альтернативы стратегии безопасности развития / О. М. Гончаренко // Глобальные трансформации и стратегии развития : монографія / [О. Г. Белорус, Д. Г. Лукьяненко и др.]. – К. : Ориане, 2000. – С. 142–155.
6. Липинський В. Хам і Яфет / В'ячеслав Липинський // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 63–76.
7. Липинський В. Листи до братів-хлеборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В'ячеслав Липинський // Повне зібрання творів, архів, студії / [ред. Я. Пеленський]. – Київ – Філадельфія : АТ «Книга», 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – 470 с.
8. Липинський В. Мораль і політична дія / В'ячеслав Липинський // Консерватизм : Антологія / [упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Вид-во «Смолоскип», 1998. – С. 196–201.
9. Фісун О. Пострадянські політичні режими: неопатримоніальна інтерпретація / Олександр Фісун // Агора. Україна – нові перспективи. – К. : Стилос, 2005. – Вип. 1. – С. 2–33.
10. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита / Томас Карозерс // Политическая наука. Политическое развитие и модернизация: современные исследования : сб. науч. трудов. – М. : ИНИОН РАН, 2003. – № 2. – С. 42–65.
11. Колодій А. Від «Сірої зони» до кольору сонця: помаранчева революція і демократичний перехід в Україні / Антоніна Колодій // Агора. Україна – нові перспективи. – К. : Стилос, 2005. – Вип. 1. – С. 9–23.
12. Мостова Ю. Збігнев Бжезінський: Європа від Карбо да Рока до Камчатки / Юлія Мостова // Дзеркало тижня. – 2005. – 3 груд.
13. Полохало В. Неототалітарні трансформації посткомуністичної влади в Україні : матеріали дискусії відкритого засідання Київського міжнародного клубу «Політична думка» / Володимир Полохало // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 16–17.
14. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Галина Зеленько. – К. : Критика, 2003. – 215 с.
15. Кремень В. Україна: проблеми самоорганізації : в 2 т. / Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. – К. : Промінь, Т. 1 – 2003. – Т. 2: Десятиріччя суспільної трансформації. – 2003. – 464 с.